sőbb a hatalomra jutott kommunista ideológia és politikai gyakorlat kiközösítő logikájára; de ismeri a mai szociálpszichológia is: az efféle információelhallgatáson, ill. „átcsomagoláson" alapszik a *rémhírek* keletkezése és terjedése is.

Egyetlen járható út van csupán zsidók és nem zsidók között: a viszonyosság, a *kölcsönös* belátás, a *kölcsönös* jóhiszeműség. S ha kell, a *kölcsönös* bírálat.

Szépen fogalmazza meg mindezt – írói pályáján nem először – Sándor Iván, már említett cikkének zárógondolataként. „Ma az egész szenvedésháló remeg egyetlen szótól, egyetlen fenyegető – de egyetlen sértő – mondattól is. Az is új, hogy az emberi veszélyeztetettség ennyire közös. [...] Mindenki lehet »zsidó« (mint fenyegetett), legyen bár magyar vagy tartozzon bármely nemzethez, kisebbséghez, fajhoz. Ezt az antiszemitizmusban joggal szörnyű veszélyt látóknak is át kell érezniük. A magyarkodó antiszemiták képviselőinek pedig [...] ideje volna észbekapni: nagyon-nagyon sokan, főképpen az erdélyi, vajdasági, szlovákiai magyarok ugyanolyan veszélyérzetben élnek a közös félelemháló alá szorított világban, mint amilyet ők itthon gerjesztettek."

Csakis ez a kölcsönösség, csakis ez az egymást becsülő és féltő szolidaritás nyithat valóban új perspektívát zsidó és zsidó, zsidó és magyar, magyar és magyar együttélésében.

POMOGÁTS BÉLA

Szárszó előtt és után

Szárszó előtt: hagyomány és tanítás

A történelemben nincsenek megismétlődő vagy megismételhető helyzetek, a múltat nem lehet „újrajátszani", s ha valaki erre törekszik, az idővel mindenképpen egy optikai csalódás, egy illúzió rabja és áldozata lesz. Ugyanakkor a múltnak mindig vannak tanulságai, és aki e tanulságokat nem veszi figyelembe, az nem fog eligazodni a jelen útvesztőjében. Ennyiben a történelem valóban az élet tanítómestere. Az 1943-as balatonszárszói találkozónak is vannak a magyarság jelenét érintő tanulságai, csakhogy azóta éppen ötven mozgalmas esztendő telt el, s több történelmi kataklizma és több politikai rendszerváltozás után Szárszó tanulságai is átalakultak, pontosabban kiegészültek mindannak a tanulságával, ami utána következett. Éppen ezért az 1943-as jegyzőkönyv anyagát nem lehet egyszerűen jelen idejű vezérfonalnak tekinteni, noha jól tudjuk, hogy az akkor kijelölt feladatok egy igen nagy része azóta is elvégzetlen maradt.

A szárszói találkozó örökségében ugyanis egy – mondhatnám így: fájdalmas, vagy legalábbis történelmi tűnődésekre késztető – *paradoxon* rejlik. Tudniillik az, hogy amiről a Szárszón összegyűlt írók, tudósok és fiatal értelmiségiek annak idején eszmét cseréltek, mármint egy demokratikus és népi Magyarország felépítésének a követelménye és tervezete, akkor egyáltalában nem volt lehetséges, és ami Szárszó igazi mondanivalója volt, az akkor többé-kevésbé homályban maradt. Ebben volt akkor Szárszó drámája.

A demokratikus és népi Magyarország létrehozása ugyanis akkor, 1943 nyarán csupán merő illúzió lehetett, igaz, hogy ennek bizonyára kevesen voltak a tudatában, minthogy a magyar népi értelmiség, így a Balaton partján egybegyűltek nagy része is abban reménykedett, hogy ennek a demokratikus és népi Magyarországnak fog kedvezni a változó történelem. Ez a történelmi remény a sztálingrádi csata után, midőn a szovjet birodalom európai aspirációi újrafogalmazódtak, és a nyugati szövetségesek határozatlan és defetista európai politikája is lassanként arcot öltött, mindenképpen csak szép álom maradt, ennek kellett maradnia. A közép-európai régió számára akkor csupán egyetlen hatalmi realitás adatott meg: a Vörös Hadsereg, amely lassan, de biztosan közeledett a térség felé. A megegyezéses béke ábrándja már szertefoszlott, a dunavölgyi angol invázió tervét csak a csodákba kapaszkodó konzervatív magyar politikusok vették komolyan – tudni lehetett, hogy a Kárpát-medencét előbb-utóbb elözönli a szovjet hadsereg, és ha ennek másnapján még nem kiáltják is ki a proletárdiktatúrát, az ország mindenképpen Sztálin hatalmi övezetébe kerül. Vagyis a demokratikus és népi Magyarország megteremtését hosszú évtizedekre el fogja napolni a történelem.

Szárszó igazi drámáját és tanulságát ezért Erdei Ferenc és Németh László emlékezetes vitája mutatta. Ismeretes, hogy Erdei elfogadta és igenelte a szocializmust, azaz akkor és ott a szovjet típusú „szocializmust", habár nyilvánvalóan abban reménykedett, hogy ez Magyarországon és Közép-Európában mást fog jelenteni, mint a Szovjetunióban. Erdei azonban a korszak egyik legalaposabban képzett és tájékozódó társadalomtudósa volt, ezért tudnia kellett, hogy a szovjet kommunizmus a gyakorlatban rémuralmat jelent. És ha igaz is az, hogy élete végén sok mindent megtett ennek a rémuralomnak az enyhítése végett, az is igaz, hogy 1945 és 1956 között ugyancsak sokat tett a diktatúra lehetőleg zökkenőmentes berendezkedéséért, s azért, hogy a magyar értelmiség, a népi értelmiség azonosuljon a berendezkedő diktatúra céljaival, s így nagyobb lelkiismereti válságok nélkül fogadja el ennek módszereit. Erdei mintegy elébement a közelgő végzetes történelmi realitásoknak, és arra szólította fel a fiatal népi értelmiséget (valljuk be, nem is hatástalanul), hogy fogadja el ezt az – akkor mindenképpen úgy látszott – megkerülhetetlen realitást.

Vele szemben Németh László egy másik stratégiát képviselt: a túlélés stratégiáját, amely különben sohasem volt ismeretlen a magyar történelemben, sőt ennek a történelemnek az egyetlen eredményes stratégiája volt. Ez a stratégia alternatívát ígért az önkéntes behódolással szemben. A szovjet orientációval szemben ugyanis nem a nyugati mintájú liberális demokrácia meghonosításának és kifejlesztésének a lehetősége állt, ettől a lehetőségtől eleve elütötte Magyarországot a háború kifejlete, hanem pusztán a túlélés stratégiája, mint az egyetlen nemzeti realitás, mármint: ha a nemzet nem akarja teljes mértékben alávetni magát a szovjet hatalomnak és ideológiának, és nem kívánja felszámolni ezeréves történelmét és ennek értékeit.

Erről beszélt Szárszó után húsz esztendővel Kovács Imre is, már az emigrációban, de még akkor, amidőn nem lehetett remélni, hogy a szovjet uralom Magyarországon egyszer véget ér: „a magyar sorskérdések megoldása Erdei és Németh László polarizációjában osztotta két táborra a konferenciát. Az »első« oldalnak akkor már nem volt híve, a »második« és »harmadik« oldal csatázott egy tragikus történelmi optikai csalódás áldozataként. Némethnek a probléma felvetésében volt igaza, Erdeinek az adott helyzet felmérésében: ekkor már nem lehetett feltételeket szabni. De Erdeiék úgy fogadták el a feltétel nélküli megadást, hogy mindenben alávetették magukat Moszkva ideológiai fensőbbségének és katonai hatalmának, egy magyar politika gondolata és lehetősége át se villant az agyukon."

A szárszói találkozó eszméinek (és résztvevőinek) sorsát így a szovjet megszállás és a kommunista hatalomátvétel szabta meg, és a tudós vagy éppen indulatos előadók bármit mondtak is a magyar földkérdés megoldásáról, a „Középdunamedence" közgazdaságtanáról, a népi kultúra jövőjéről, Szárszó igazi jelentőségét az Erdei–Németh vita fedte fel. Erről szólt a történet, és ez játszódott le a történelmi dráma színpadán. Mégha a résztvevők, a szereplők úgy hitték is, hogy a magyar agrártársadalom jövőjét, a magyar társadalom, politika és kultúra demokratikus és népi megújítását készítik elő. Aki nem vette komolyan Németh László baljós figyelmeztetéseit, az hamarosan besétált a történelem egyik legravaszabb csapdájába, vagy éppen másokat is magával rántott oda.

A jelen története és drámája más. Szárszó örökségét csak úgy vihetjük tovább, tanítását csak úgy ültethetjük át a gyakorlatba, ha kiegészítjük azokkal a tanulságokkal, amelyeket azóta felhalmozott a történelem: az az ötven esztendő, amelyet vitában és egyetértésben – közösen éltünk át, amelynek súlyos tanulságait, az ország érdekében, közösen kellene megszívlelnünk. Az Erdei–Németh-vita politikai tétjét és érveit (remélhetőleg végképp) meghaladta a történelem, hiszen a kommunizmus és a szovjet világbirodalom – ennek minden ideológiai kísérőjével együtt – csúfosan elpusztult, és a történelem hulladéktárolójába került. A Szárszón megfogalmazott cselekvési program akkor időszerű lett volna, csakhogy megvalósítására alig hagytak időt a felgyorsuló események, és az is, ami megvalósult belőle: a földbirtokreform, nemsokára az erőszakos kolhozosítás áldozatává vált. A szárszói program ma ezért csak átalakításokkal, az új történelmi helyzetnek megfelelő korszerűsítésekkel érvényesíthető.

Mégis mi az, ami Szárszó örökségéből maradandó lehet? Mindenekelőtt a társadalmi párbeszéd készsége, az, hogy különböző politikai elvek mentén felsorakozó értelmiségiek – a „harmadik út" gondolatát megfogalmazó Németh Lászlótól és a „népi radikális" Féja Gézától a baloldali parasztpolitikus Veres Péteren át a szocializmus programját meghirdető Erdei Ferencig és a kommunista Nagy Istvánig – építő dialógust tudtak egymással folytatni. (Habár akkor is voltak olyanok, akik Szárszóra nem mentek el: Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Tamási Áron.) És öröksége, ma is figyelemre méltó öröksége Szárszónak az a komoly és felelős magatartás, amit az előadók, a résztvevők tanúsítottak, miközben az ország sorsával vetettek számot. A szárszói előadások valóban az akkori ország történelmi „sorskérdéseit" vizsgálták, és stratégiai válaszokat adtak ezekre a kérdésekre: minden előadó a maga legjobb tudása és lelkiismerete szerint (erre is Németh László felszólalása a legjobb példa!) foglalt állást. Ennek akkor és azóta is erkölcsi jelentősége és üzenete van.

Ma a történelem egészen más kérdésekkel, kihívásokkal ostromolja Magyarországot és a magyar értelmiséget, mint az ötven esztendővel ezelőtt rendezett találkozó idején. Most nem egy parasztdemokráciára alapozott berendezkedést, hanem egy nyugati mintájú gazdaságot és társadalmat kell megteremtenünk: európai jellegű polgári modernizációt, amely ugyanakkor meg tudja őrizni, sőt helyre tudja állítani a magyar nemzeti kultúrát, meg tudja erősíteni a nemzeti identitást és szolidaritást. Ez a kettős, mégis egységes stratégia mindenképpen támaszkodhat Szárszó hagyományaira: megtanulhatja tőlük a konszenzus elérésére törekvő párbeszéd készségét és a politizálás egyértelmű felelősségtudatát, szilárd erkölcsiségét. Azt, hogy az ország dolgában tanácskozó bármiféle szervezetnek és összejövetelnek, legyen ez politikai párt vagy értelmiségi találkozó, valóban az ország, a magyarság stratégiai érdekeit kell előtérbe állítania, és csupán másodlagosak lehetnek a partikuláris érdekek.

Kulturális integráció: elmaradt szárszói felszólalás

A magyar kultúra, hasonlóan a többi európai nemzet kultúrájához, hosszú évszázadokon keresztül egyetlen mederben fejlődött, és lényegi egységét nem tudta megtörni sem az, hogy a török invázió következtében az ország három részre szakadt, és Erdély, illetve a Dunántúl államjogilag egymástól eltérő, sőt egymással szembenálló szuverenitás alá került, sem az, hogy az országban, mint mindenütt Európában, a polgárosodás és az állami központosítás folyamatainak megindulása előtt, különféle kulturális régiók és hagyományok érvényesültek. Pozsonytól Brassóig és Csáktornyától Kassáig a nemzeti kultúra mint átfogó erő hatott, sőt a széttagolt országban és a helyi érdekeket követő országrészekben egyedül az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra volt képes betölteni a nemzeti identitás fenntartásának feladatait.

A kultúrának ez az átfogó ereje, amely a kezdetleges művelődési intézményrendszer (iskolák, egyházi és főúri szellemi központok és műhelyek) körében is hatott, tulajdonképpen csak a történelmi Magyarország feldarabolása, a trianoni kényszerszerződés megkötése után csökkent számottevően, midőn a nemzeti kultúrának és a kulturális intézményrendszernek a 19. században végbemenő szerves egységesülése után több országban is magyar kulturális életnek, elsősorban irodalomnak kellett létrejönnie. A két világháború közötti időben az anyaország és az utódállamok magyar kultúrája mindazonáltal szoros egységben élt együtt, állandó volt a kulturális csere, és noha a regionális hagyományok a kényszerű módon bekövetkezett kulturális decentralizáció következtében új tartalmat kaptak, a nemzeti kultúra egységének eszméje és tudata nem sérült meg igazán. Erre utaltak azok az ankétok és nyilatkozatok is, amelyekben az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki (a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai) magyar irodalmi élet képviselői időről időre hitet tettek a kulturális egység és folytonosság fenntartása mellett.

A második világháború után bekövetkezett negyvenesztendős kommunista diktatúra ezzel szemben igen radikálisan: erőszakos vagy manipulatív eszközökkel kívánta felszámolni a magyar kultúrának ezt a szerves egységét, és mindent megtett annak érdekében, hogy a kultúra mélyszerkezetét, a nemzeti azonosságtudat alapjait rombolja le. Ezt a célt szolgálta az anyaországgal fenntartott kulturális kapcsolatok szigorú ellenőrzése, illetve ezek tönkretétele és megakadályozása. Közismert dolog, hogy több évtizeden keresztül, nagyjából a negyvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig a magyarországi és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségi kultúrák között nem volt intézményes és szervezett kapcsolat, illetve ilyen kapcsolatok csakis a hivatalos állami, közelebbről titkosrendőrségi szervek ellenőrzése mellett jöhettek létre. Talán még ennél is kártékonyabb volt az a törekvés, amely a kisebbségi magyar irodalmakat az egyetemes magyar irodalom eszméjétől, szellemiségétől és értékrendjétől el akarta választani, és külön kisebbségi magyar kulturális autarchia kialakítására törekedett, méghozzá oly módon, hogy ez az autarchia minden tekintetben alá volt vetve a többségi nemzet kultúrájának és művelődéspolitikai intézményeinek. Különösen Romániában, a jugoszláviai Vajdaságban és a Kárpátalján érvényesült ez a kulturális erőszak, olyan groteszknek is tekinthető fejleményekkel szolgálva, mint amilyen a „magyar nyelvű román író" vagy a „szovjet–magyar író" fogalma. Minderre az akkori irodalmi viszonyok bőséges példatárral szolgálnak.

Az összmagyar nemzeti kultúra újólagos integrációjának folyamata már a hetvenes években megindult: ekkor váltak a magyarországi szellemi élet közismert szereplőivé olyan írók, mint Sütő András, Kányádi Sándor, Dobos László vagy Gion Nándor.

A közép-európai „csendes forradalmakig" ez a folyamat mindazonáltal csak részleges és töredékes maradhatott, minthogy a bukaresti, a belgrádi és a prágai (pozsonyi) kormányok alig kívántak változtatni korábbi nemzetiségpolitikájukon, sőt Románia éppen a nyolcvanas évek második felében kezdeményezte az ottani magyarság kulturális intézményrendszerének szinte teljes felszámolását. Így a magyar kulturális integráció nagy nemzeti feladatához csak az 1989 után bekövetkezett „rendszerváltásokat" követve láthattak hozzá a magyar kulturális intézmények Magyarországon és az utódállamokban egyaránt.

Ez az integráció mára eredményesen haladt előre, tennivaló azonban még mindig bőven akad. Először is tudomásul kell venni, hogy a kulturális integráció egyszersmind nemzeti integráció: a trianoni és párizsi ítéletekkel felszámolt magyar nemzeti egység helyreállításának jelenleg egyetlen lehetséges útja és módszere. Ezen az úton ezért következetesen előre kell haladni, a hatékony módszereket okosan ki kell dolgozni, hogy az anyaországban, a kisebbségi helyzetben, és természetesen a nyugati szórványokban élő magyarság tudatos tevékenységének az eredményeként a közeli években (még mielőtt ezt a kívánatos állapotot a közép- és kelet-európai térségben végbemenő veszedelmes átrendeződési folyamatok megint megrendíthetik) létrejöjjön a magyarság kulturális, szellemi és lelki egysége.

Ennek a kulturális közösségnek és összefogásnak a kialakítása elsősorban természetesen a magyar állam, az anyaországi társadalom és szellemi élet feladata. Elvégzésében ugyanakkor sokat segíthetnek – gazdasági, politikai és kulturális eszközeikkel – a nyugati világ magyarjai, s fontos szerepet játszhatnak benne a kisebbségi magyar érdekvédelmi és kulturális szervezetek. Mindehhez természetesen működőképes intézményekre van szükség, mégpedig nemcsak az állam, hanem – a közös felelősség és a hatékony munkamegosztás jegyében – a társadalom és a szellemi élet intézményeire is, amelyeket az állam támogat. A közvetlen állami felelősségvállalás ugyanis diplomáciai nehézségekkel járhat, az államnak tehát az a feladata, hogy anyagi téren, a támogatások hatékony és minden pártpolitikai preferenciától független megalapozása által hozza létre az összmagyar kulturális egység szolgálatát vállaló társadalmi és művelődési szervezetek működésének szükséges feltételeit.

Ilyen szervezet az Anyanyelvi Konferencia is, amelynek képviseletében kívánok felszólalni a szárszói tanácskozáson. Ez a szervezet, amely hagyományos elnevezését tavaly új névvel – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – egészítette ki, minden pártpolitikától és kormányhivataltól függetlenül szolgálja a „magyar–magyar párbeszéd", a magyar kulturális integráció ügyét. Kapcsolatban áll a Magyarok Világszövetségével, a Magyar Írószövetséggel, a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társasággal, különféle nyári egyetemek rendezőivel, emellett az erdélyi, a felvidéki, a kárpátaljai, a vajdasági, a horvátországi, a szlovéniai és a nyugati világban élő magyarok kulturális szervezeteivel és intézményeivel.

Az Anyanyelvi Konferencia nem kíván politikai és még kevésbé pártpolitikai szerepet játszani, ellenkezőleg, kulturális szervező munkája révén is szeretné közelíteni a pártpolitikai indulatok következtében elvadult álláspontokat. Elutasítja azokat a törekvéseket, amelyek akár a nemzeti érzelmeket, akár a demokratikus eszményeket a maguk javára próbálják kisajátítani. Egyaránt kapcsolatot keres és épít a kisebbségi magyarság nemzeti konzervatív és liberális, valamint demokratikus szocialista mozgalmaival, egyházi és laikus csoportjaival. Alapvető nemzeti és demokratikus értékek mellett kötelezte el magát, ugyanis meggyőződése szerint csakis ezeknek az értékeknek a segítségével lehet létrehozni az egyetemes magyar kulturális integrációt.

Szárszó és/vagy Kenderes

Az elmúlt hetek politikai sajtójában két jelképes értelmű földrajzi név szorosan egybekapcsolódott: Szárszóé és Kenderesé. Sokan a Balaton partjáról siettek leróni kegyeletüket az egykori kormányzó ravatalánál, mások pedig ennek a ravatalnak a halottjára gondolva mondtak véleményt mindazokról, akik a szárszói táborozáson egyáltalán megjelentek, vagy éppen elfogadták a találkozó végeztével közreadott közlemény gondolatait. Szárszó és Kenderes, legalábbis látszólag, egy történelmi nosztalgia és egy jelen érdekű politikai stratégia fogalmi rendjébe került, holott e fogalmi rendszernek aligha lehet történelmi megalapozottsága, kivált, ha a tényekre gondolunk.

Mintha valamiféle zavar volna az egymással ismét szembekerülő táborok felállása körül. Az új magyar demokrácia, megfigyelhető, csapdahelyzetek között próbál előre jutni, s gyakran önmagát is csapdahelyzetekbe szorítja be. Szárszóról ugyanis nem vezetnek utak Kenderesre, és akik a népi mozgalom egykori seregszemléjére emlékezve vagy a népi politika mai érvényesülését kívánva gyülekeztek a Balaton partján, azok legfeljebb annak a megbecsülésnek a jegyében utazhattak el Horthy Miklós újratemetésére, amely a civilizált Európában az egykori, vereséget szenvedett és régóta halott ellenfélnek talán kijár.

Félreértés ne legyen, egy szavam sincs az ellen, hogy a néhai kormányzó – saját végakaratának és családja kívánságának megfelelően – ott találjon végső nyugovóra, ahol ősei nyugosznak, abban a községben, ahol talán ő is legbékésebb napjait töltötte. Méltányolom, hogy igen sokan, főként idős emberek, akiknek hajdani ifjúsága összefonódott a kormányzó emlékével, meg kívánták adni neki a végső tiszteletet. (Azt azonban kevésbé értem, hogy hivatalban lévő minisztereket a legszélesebb nyilvánosság előtt, tehát nem magántársaságban – miként lehet magánembereknek tekinteni. Talán helyesebb lett volna, ha nyíltan vállalják a maguk által választott szerepet: a nyilvános politikai skizofrénia nem öntudatos embereknek való.) Horthy Miklós személyéhez, az ő nevével jelzett történelmi korszakhoz minden bizonnyal egész társadalmi csoportok ragaszkodnak: nem találok semmi különöset abban, hogy ezek kinyilvánítják ezt a ragaszkodásukat.

Ezenkívül az is kétségtelen, hogy a kormányzó alakjának és politikájának hiteles történelmi feldolgozása, megítélése mind sürgetőbb *tudományos* feladatot jelent. (Például kellene végre egy részletes életrajzot írni Horthyról, s ennek mégiscsak más módon kellene elkészülnie, mint korábban Vas Zoltán és Pintér István műveinek.) A tudományos feladatok elvégzése során természetesen le kell számolni azzal a propagandisztikus képpel is, amelyet az elmúlt évtizedek hivatalos történetírása, iskolai oktatása és a publicisztikája alakított ki az 1919 és 1945 közötti korszakról. Ez a kívánatos és méltányos történeti revízió azonban a legkevésbé sem hozhatja közös nevezőre Szárszót és Kenderest.

A kormányzó kétségtelenül jó magyarnak és elkötelezett hazafinak tudta magát, és egész politikáját, minden személyes erőfeszítését annak a célnak rendelte alá, hogy az ország valamiképpen jóvátételt kapjon azokért az igazságtalanságokért, amelyeket a trianoni kényszerszerződéssel elkövettek ellene. Egész tevékenysége végső értelmét és sikerét az 1938 és 1941 között bekövetkezett területi revíziókban látta, s valóban Horthy akkor lehetett a legboldogabb, amikor Komáromba, Kassára, Nagyváradra és Kolozsvárra bevonulhatott. Talán föl se rémlett előtte, hogy ezt az időleges győzelmet alig néhány esztendő múltán milyen pusztító vereség követi, közel egymillió magyar-

nak kell elpusztulnia, s a felvidéki, erdélyi és délvidéki magyarok pedig minden korábbi elnyomatásnál inkább ki lesznek szolgáltatva a visszatérő utódállami kormányok bosszúszomjas nacionalizmusának.

Horthy Miklós bizonyára őszinte ragaszkodással kívánta szolgálni Magyarországot, ámde annak a korszaknak a következményeit és szellemét, amelyben államfői szerepet vállalt, a legkevésbé sem értette meg. Nem a 20., hanem a 19. század embere volt, anakronisztikus szemlélettel és magatartással, a történelmi vezető réteg és a császári tisztikar mentalitásának foglyaként. Ezért éppen azt a két követelményt képtelen volt megérteni és érvényesíteni, amely korának nyugati jellegű, tehát korszerű politikai stratégiáját szükségképpen meghatározta: a demokrácia és a modernizáció követelményére gondolok. Trianon jóvátételén dolgozott, azt azonban egyszerűen nem látta, hogy történelmi céljait idehaza megfelelő nemzetstratégiával kellene megalapoznia. Ez a nemzetstratégia a magyar parasztság, általában a kétkezi dolgozó rétegek szociális, politikai és kulturális felemelését, azaz mindenekelőtt tulajdonhoz juttatását, és a magyar társadalom európai mintájú modernizációját, azaz mindenekelőtt a társadalmi kiváltságok és előjogok rendszerének lebontását kívánta volna meg.

A demokrácia és a modernizáció követelményeit a kormányzó – személyisége, neveltetése, politikai környezete következtében – egyszerűen képtelen volt megérteni. És miután teljességgel korszerűtlen politikai felfogásához mindig is ragaszkodott, minden személyes jószándéka és hazafias elkötelezettsége ellenére sem volt képes arra, hogy az országot kivezesse abból a történelmi válságból, amelyet az elveszített háború, a trianoni tragédia, és még ezeknél korábban az okozott, hogy a dualista korszak is adós maradt a kívánatos politikai modernizációval, a magyarság és a nemzetiségek, a magyarság és a szomszédos népek közötti kompromisszum kidolgozásával. Horthy Miklós mint államfő kétségtelenül csődtömeget örökölt, az általa vezetett csődeljárás azonban csak tovább növelte az amúgy is meglévő válságot. Politikáját és korszakát nem lehet azzal mentegetni, hogy Magyarország számára a történelem nem adott alternatívát: abban ugyanis, hogy ilyen alternatíva nem jöhetett létre, magának a kormányzónak is igen nagy szerepe volt.

A Horthy Miklós által képviselt stratégiának több alternatívája is lehetett volna, így az 1918 őszén kezdeményezett, de rosszul és erőtlenül működő polgári demokrácia, vagy éppen az a nemzeti agrárdemokrácia, amelyet a népi írómozgalom legjobb szellemei és teoretikusai (Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kovács Imre, Szabó Zoltán, később Bibó István) javasoltak. A népi mozgalom, mind az 1937-es Márciusi Front, mind az 1943-as Szárszói Találkozó idején ugyanis éppen annak a két nemzetstratégiai követelménynek, azaz a demokráciának és a modernizációnak az érvényesülését sürgette, amelyet a kormányzó nevével jelzett korszak lényegében elutasított, vagy legalábbis nem akart következetesen elfogadni. A népi írók a parasztság felemelésével, tulajdonhoz és politikai befolyáshoz juttatásával, mondhatnám így is: polgárosításával kívánták megteremteni a korszerűtlen és nehezen mozduló magyarországi berendezkedés alternatíváját, és minthogy a hatalom ennek következetesen ellenállt, szigorú bírálói és tudatos ellenfelei lettek annak a hatalomnak, amelynek hierarchikus csúcsán a kormányzó foglalt helyet.

A népi írómozgalom, erre mostanában többen is figyelmeztettek, a két világháború közötti korszak politikai megoszlását tekintve kétségtelenül a baloldalon (balközépen) foglalt helyet, és mindenképpen ellenzéki volt. Mindez egyszerűen ténykérdés, amin semmiféle utólagos politikai kozmetikával nem lehet segíteni. (A népi

írók ugyanis eléggé súlyos és máig hangzó műveket hagytak hátra, eltérően a jelen közéletének azoktól a szereplőitől, akik korábban baloldalinak, most pedig jobboldalinak hirdetik magukat.)

Közismertek Bibó István szavai, amelyek azt állapítják meg, hogy a népi mozgalomnak „egész fennállása alatt a legkisebb jó szava és jó véleménye a Horthy-rendszerről nem volt – és joggal". Bibónak ez a megállapítása 1978-ból való, de hivatkozhatom Németh Lászlóra is, aki 1934-ben Szekfű Gyulának a Horthy-korszak „neobarokk" társadalmáról rajzolt képére reflektáló *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában így beszélt: „Milyen az a neobarokk-társadalom, amellyel Szekfű szembeszáll? Bírálatához nincs sok hozzátenni valónk. A nemzetet és a vallást emlegette s a halálraítélt dzsentrivilág megmerevedett szokásait élesztette fel. A hivatali nemesség közé szívódott polgárság feladta hagyományait, majma lett a társadalmi élet magaslatain díszlő »család bokroknak«, az ország egy bandaszerűen szervezkedő »első és második társaság« kezébe került; a tekintélytisztelet odaszegődött a pozíciók mögé s elhagyta az érdemet; megsüvegelt méltóságosok sütkéreznek a színen sötét pletykák árnyékával hátuk mögött; a gondosan őrzött formák alatt elsenyved az élet; névmagyarosítással csinálnak magyarokat s álnemesi nevekkel nemeseket; az állások előtt ténfergő fiatalok közt a hitványság kiválasztása folyik; az egész vezető réteg s vele az önállóságától megfosztott társadalom züllik, málik, a viszonyokhoz alkalmazkodni, bajai gyökeréhez nyúlni képtelen, pusztuló társadalom, a pusztuló társadalmak naiv optimizmusával."

Ez bizony több is mint bírálat, ez már teljes és végleges elutasítás, amely a legkevésbé sem talál mentőkörülményeket. És mindehhez kiegészítésként, további tárgyi bizonyítékokként felidézhetjük az egész népi irodalmat: Illyés Gyula jakobinus hévvel írott verseit és politikai állásfoglalásait, Erdélyi József lázító költészetét, Sinka István elkeseredett balladáit, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter és Erdei Ferenc szociográfiai látleleteit, Féja Géza, Kodolányi János vádbeszédet tartó publicisztikáját, vagy éppen azokat az írói megnyilatkozásokat, amelyeket a népi mozgalom képviselői a vádlottak padján tettek, midőn politikai perekben kellett védekezniök. És persze hivatkozni lehet magára a 43-as szárszói összejövetelre is, ahol nemcsak Erdei Ferenc és a baloldaliak utasították el az akkori társadalmi berendezkedést, hanem Németh László, Kodolányi János, Féja Géza és Veres Péter is.

Közülük most egyedül Németh nevezetes beszédét idézném fel: „Az a rendszer – jelentette ki az előadó –, amelyben az 1919-es forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ránkszakadók. [...] A parasztságot egy rövid kisgazda-fölbuzdulás után kirakták a politikából: a munkásság forradalmi »bűnei« miatt karcerben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világfiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal. A magyarság ebben a rendszerben csak néhány maharadzsájával vett részt: kizárása az állam, viteléből, társadalmi magáramaradása, elbitangolódása – a bennszülötté válás feltételei – súlyosabbak voltak, mint bármikor."

Nos, e figyelmeztetéseket jól gondolja meg mindenki, aki a népi mozgalom szellemi öröksége mellett fel kívánja éleszteni a Horthy Miklós nevével fémjelzett politikai és államvezetési hagyományait is. A két tradíció együttesen nem örökölhető, nem lehet egyszerre követni azokat a tanításokat, amelyek megkövetelték, és azokat, amelyek elutasították az igazi demokráciát és az igazi modernizációt. A népi mozgalom igen sok

eszménye és eszméje még sokáig élő és időszerű marad, a két háború közötti korszak azonban – ötven év múltán, a most következő századfordulón – már halott. A szülőföldjére visszavágyó kormányzónak kijár a kegyelet, ám igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy vele együtt a róla elnevezett korszakot is el kell helyezni a történelmi múlt tanulságos, ám mindenképpen időszerűtlen emlékei között.

Szárszó után: mérleg távolból

A szárszói találkozóról érkező híreket betegágyamból figyeltem: egy váratlanul rámtörő tüdőgyulladás akadályozott meg abban, hogy eleget tegyek Püski Sándorék meghívásának, és ha szót kapok, hangot adjak nézeteimnek. Nem biztos, hogy mondanivalóm általános egyetértéssel találkozott volna, noha a találkozó összehívásának, hogy így mondjam: „stratégiai" célkitűzései tőlem sem voltak idegenek. Ugyanakkor némi nyugtalansággal figyeltem azoknak a napi politikai szenvedélyeknek és érdekeknek a megjelenését, amelyek a szárszói viták és tudósítások tanulsága szerint is kétségtelenül megterhelték a konferenciát, és főként megterhelték azt a bizonyos „szárszói szellemiséget", amelynek felélesztése vagy ébren tartása oly általános és jogos igényként jelentkezett.

Persze aligha lehetett számítani arra, hogy Szárszón ne kapjanak hangot az ország mai gondjai, és ne fogalmazódjanak meg, akár türelmetlenül, azok az országos kérdések, amelyek a magyar társadalmat nyugtalanítják és vallatóra fogják: éppen az elmúlt három esztendő során szerzett újabb keletű országos tapasztalatok következtében. Olyan kérdések, amelyek különben igen széles körben hangzanak el, annál is tágasabb társadalmi nyilvánosság előtt, mint amilyent maga a Szárszón gyülekező népi tábor megjelölt. Az ország ugyanis mindenképpen tudni szeretné, hogy mi okozta az úgynevezett „rendszerváltás" mára jól látható tévútjait, s miként kellett volna vagy kellene a közeli jövőben ezeket az úttévesztéseket elkerülni.

Milyen úttévesztésekre gondolok? Mindenekelőtt arra, hogy az ország népének igen nagy része nem vehette birtokába, következésképp nem érzékelhette azokat az előnyöket, amelyeket a szinte minden társadalmi érdekcsoport által elutasított kommunista pártállam bukásának és a „szociális piacgazdálkodás" bevezetésének kellett volna okoznia. Abban igen sok bírálónak és több oldalról érkező bírálatnak is igaza van, hogy a múlttal történő leszámolás nem volt eléggé következetes, nem történtek megfelelő intézkedések arra, hogy meggátolják a társadalom egy tekintélyes részének nyomorba süllyedését, az ország javainak védelme nem felelt meg az elvárható követelményeknek, a privatizációs folyamatot súlyos hibák terhelik, és a társadalom, ezen belül az értelmiség igen nagy része nem tud megfelelő befolyást gyakorolni a közügyek alakulására. Ennek a kedvezőtlen és sokak által elutasított állapotnak a létrejötte miatt felelősség terheli a hatalmi helyzetbe került politikusokat. Nemkülönben az egész új politikai elitet. A felelősség természetesen annál nagyobb, minél közelebb áll valaki a döntési mechanizmusokhoz, és helytelenül működtette ezeket, vagy elmulasztotta a korrekciós rendszereket kiépíteni.

A valóságos és orvoslásra váró országos bajnok, ahogy a szárszói tudósítások révén érzékelni lehetett, erős hangsúllyal és gyakran az eszmecseréket is lángba borító szenvedéllyel kerültek szóba a találkozón. Nyilvánvalóan szép számmal voltak kevésbé megfontolt, inkább személyes sértettséget vagy politikai ambíciót képviselő megnyilatkozások is, amelyek nehezen volnának összeegyeztethetőek Szárszó hagyományaival

vagy a találkozó eredeti céljaival. Sokan és sokfelé figyelmeztettek arra, hogy a találkozó több esetben olyan politikusok fórumául szolgált, akik jogosan vagy jogtalanul úgy érezték, hogy a rendszerváltozás után kiszorították őket a hatalmi tényezők közül. Voltak olyan felszólalások is, amelyek nem kívánták érvényesíteni a különben elvárható méltányosságot sem a kormányzat, különösképpen a kormányfő, sem az ellenzéki politikai pártok iránt. Kormányzati körökben ezek a támadó élű nyilatkozatok okozták a legnagyobb visszatetszést, például Lezsák Sándornak a találkozó másnapján közre adott nyílt levele, vagy Für Lajos nyilatkozata tanúsítja ezt. Antall József ugyancsak elutasította a találkozót, mint olyan „népfrontos" szellemű tömörülést, amely elsősorban a kormányzat ellen sorakozik fel. Mindenesetre innen, a budapesti betegszobából nehéz véleményt mondani a Szárszón történtek egészéről, legalábbis addig, amíg a tanácskozás jegyzőkönyve a tervek szerint meg nem jelenik. Könnyű volna elmondani ismét az 1943-as Kodolányival: „Nehéz ma szólni, jobb ma hallgatni." Csakhogy éppen ezt: hallgatni aligha lehet.

Hangzottak el Szárszón szavak, amelyeket aligha lehet örömmel üdvözölni, s léptek fel a szószékre előadók, akiket talán – éppen a magyar nemzeti érdekek védelmezése jegyében – jobb lett volna hallgatásra inteni. Szárszónak mindazonáltal mégsem ők fogalmazták meg az üzenetét. Az előadók között, már amennyire innen a távolból meg lehetett ítélni, számosan voltak olyanok, akiknek szava és véleménye hiteles „szárszói" üzenetet közvetített, elsősorban rájuk volt érdemes odafigyelni, az ő gondolataikat lesz majd érdemes továbbgondolni.

Így Csoóri Sándor eredményesen állt ellen annak a különben tömegesen megnyilvánuló kívánságnak, hogy Szárszó egy új politikai tömörülés szülőotthona legyen. Ehelyett inkább egy széles körű „nemzeti kerekasztal" létrehozását, értelmiségi önvizsgálatot és párbeszédet sürgetett, kár, hogy az általa tervezett kerekasztal mellé nem hívta meg a liberális eszmék és pártok híveit. Azzal sem tudok egyet érteni, hogy mintegy „kívülről" bírálta a politizáló értelmiséget, mintha ő nem ennek a politizáló értelmiségnek az egyik eminens képviselője volna, akinek igen nagy szerepe volt a választások után kibontakozó kormányzati politika szellemi megalapozásában. Kósa Ferenc mintha éppen a kerekasztal összehívására tett javaslat hiányait kívánta volna korrigálni, midőn arra utalt, hogy a kívánatos össztársadalmi párbeszéd gondolatának a nemzeti, a szabadelvű és a szocialista demokratákat egyaránt meg kellene szólítania. Ugyancsak egy egyetemleges magyar szóértés és megegyezés igényét képviselték a határokon túlról érkezett politikai és szellemi vezetők, így Tőkés László, Beder Tibor, Ágoston András a többi között. Mások pedig, mindenekelőtt Bihari Mihályra, Andorka Rudolfra, Andrásfalvy Bertalanra, Czine Mihályra, Makovecz Imrére, Márton Jánosra vagy a Münchenből érkezett Borbándi Gyulára gondolok, ahhoz járultak hozzá, hogy a szárszói találkozó szakmai kérdésekben is eredményesen hallassa hangját, és valóban megfontolt véleményeket fogalmazzon meg olyan országos jelentőségű érdekterületeket illetően, mint a szociálpolitika, a mezőgazdaság, a környezetvédelem vagy a magyar kultúra ügye.

Ebben a tekintetben számít különösen megnyugtatónak a szárszói konferencia zárónyilatkozata, amely a nemzet előtt álló legfontosabb követelmények között jelölte meg az alkotmányosság kereteinek és intézményeinek védelmét, egy átfogó modernizációs program kidolgozását, valamennyi magyar állampolgár létbiztonságát és a magyar kultúra fejlesztését. A magam részéről egyet tudok érteni az olyan követelményekkel is, mint a fokozottabb család- és gyermekvédelem, a kisebbségi magyarok

érdekében tanúsítandó felelősségvállalás, vagy éppen a múlt bűnöseinek elszámoltatása. Remélhetőleg a szárszói nyilatkozat valóban eleven hatóerővé válik a most következő eszmecserék és viták során.

Mert az igazi nagy kérdés mégiscsak ez: mi lesz Szárszó után? A „nemzeti kerekasztal" gondolata valóban termékeny lehet, csak éppen tudni kell azt, hogy ez a tárgyalási forma nem tudja helyettesíteni a köztársaság alkotmányos intézményeit, legfeljebb a civil társadalom értelmiségi és szakértői tanácskozásának fóruma lehet. És persze a tervezett kerekasztal valóban „kerek" kell hogy legyen, kapjon mellette helyet mindenki, akinek a nemzet dolgában mondanivalója van. Ezért érzem tarthatatlannak azokat az elhatárolódásokat, amelyek Szárszón mindazokkal szemben megnyilvánultak, akik a liberális ellenzékhez tartoznak, vagy éppen a szabadelvű eszmék hívei. (A két kategória nem feltétlenül esik egybe.) A liberális pártokat az 1990-es választások idején a választópolgárok közel egyharmada, másfél millió magyar állampolgár támogatta: nélkülük már most sem lehet és a jövő évi választások után várhatóan még kevésbé lehet országos és nemzeti politikát építeni.

Úgy érzem, hogy a „nemzeti" és a „liberális" erők mai, végzetesnek tűnő ellentétében a hazai politikai és szellemi életnek az a káros hagyománya érvényesül, amelyet Németh László annak idején az ellenfél, a vitapartner „fantomizálásának" nevezett. „Két táborba sodrott írók – mondja Németh – egymás körvonalaiból azt fogják föl és azt képzelik tovább, ami egy ilyen fantomot táplálni tud. Van ebben valami a félelemből, a védekezésből, a lustaságból". A jelen politikai és szellemi táborai is „fantomizálják" egymást, és ezeknek a kölcsönös fantomképeknek rendelik alá a legfontosabb politikai követelményeket. Márpedig nincs annál nagyobb veszély, mintha akár a nemzet, akár a szabadság fogalma a pártok érdekeinek rendelődik alá. Észre kellene venni, hogy az úgynevezett „liberális" tábornak is van egy nemzeti arculata. Igazi politikai hiba volna a liberálisok nemzeti érdeklődésének és elkötelezettségének jeleit, mint amilyen a szabad demokraták tiszai honismereti programja és szolnoki néphagyománykonferenciája volt, egyszerűen „képmutatásnak" tekinteni. És az úgynevezett „nemzeti" oldalon is bőven találhatók olyanok, akik őszintén vállalják a szabadelvű hagyományokat. Ezek őszinteségét sem szabad kétségbe vonni csupán azért, mert a kormánykoalíció pártjaiban vagy szimpatizánsai között keresték helyüket. Szabadelvűek és nemzeti konzervatívok párbeszédére és „kiegyezésére" volna szükség, és a magyar jövőt alighanem az a politikai erő fogja alakítani, amely valóban egyszerre lesz képes képviselni az úgynevezett „nemzeti" és az úgynevezett „liberális" minimumot.

És amelyik egymással szerves összefüggésben tudja szolgálni és érvényesíteni az európai modernizáció és a nemzeti identitás követelményeit, amelyik közös nevezőre képes hozni az ország európai integrációjának történelmi szükségszerűségét és a magyarság nemzeti jellegének védelmét. A „nemzeti jelleg" természetesen nem valamiféle elvont és metafizikai fogalom, ellenkezőleg, nagyon is kézzel fogható, tudniillik, egyszerre befogadó és alkotó azonosulást jelent a magyar kultúrával, ennek a kultúrának a múltbeli és jelenbeli értékeivel. A modernizáció és a nemzeti önazonosulás együttes képviselete valóban virtuális „kerekasztalt" kíván, a magyar szellemi élet állandó eszmei „kerekasztalát", folytonos és minél sokoldalúbb eszmecserét és tanácskozást.

Ebben a tanácskozásban mindenekelőtt valóban az értelmiségnek kell részt vennie. Bevallom, nem hiszem, hogy nagyon hasznosak volnának a nagy tömegeket mozgató eszmecserék és konferenciák. Noha tudom, hogy a szárszói találkozó ötvenedik évfordulóján nem lehetett elkerülni azt, hogy a megemlékezés tömeges legyen. Ötven

értelmiségi, aki nem politikai szándékok jegyében tanácskozik, jelentékenyebb és hatékonyabb politikai is szellemi erőt jelent, mint egy ezerötszáz fős tábor. A nemzet jövőjét érintő tervek is értelmiségi műhelyekben: kutatóintézetek, folyóiratok, szakmai egyesületek körül fognak kiforrni, igazából ezeknek a műhelyeknek kell párbeszédet kezdeniök egymással. A magyarságnak most józan, szorgos és áldozatos értelmiségi alkotómunkára van szüksége, „permanens értelmiségi Szárszóra", hogy azok a nagy közös gondok, amelyekről a Balaton-parti találkozó oly szenvedélyesen beszélt, egyszer megoldódjanak, és azok az eszmék, amelyek a szárszói nyilatkozatban most körvonalakat kaptak, a nemzet életében érvényesüljenek: gyakorlati eredményeket hozzanak.